

een bittere pil. Meegaan met Dooyeweerd betekende het lang gekoesterde ideaal prijsgeven én zich isoleren van de andere vakcentrales, afwijzen hield conflicten in eigen kring in. Niet alleen binnen de protestantse zuil, want de dooyeweerdiaanse invloeden waren ook in de CNV gelederen doorgedrongen. Dit laatste verklaart waarom de anti-revolutionaire filosoof, die buiten de ARP geen volgelingen kende, het CNV zolang in gijzeling kon houden. Het CNV hinkte naar de PBO.

De PBO is voor Werkman het bewijs dat het CNV maatschappelijke hervormingen niet uit de weg ging om de positie van de arbeiders te verbeteren. En dus schrijft hij in de Nabeschouwing (p. 313) dat zijn boek afrekenet met de opvatting dat het CNV niet heeft bijgedragen aan de bevrijding van de arbeidersklasse en zich wel degelijk een vakbeweging mag noemen. Maar is dit geen achterhaalde stelling? Zijn er nog serieuze wetenschappers die het CNV in zijn eerste vijftig jaar willen omschrijven als een 'naar binnen gerichte godsdienstige vereniging'? Door deze stelling zo'n prominente plaats te geven (tot op de achterflap toe) overstemt hij zich een beetje. Werkmans proefschrift is toch een boek geworden waarin het gaat om de ontwikkeling van het christelijk-sociale gedachtegoed binnen de protestants-christelijke zuil. Het gevolg is een boek over de arbeidersbeweging waarin geen (christelijke) arbeiders te zien zijn, waarin niet één staking voorkomt of voorbeelden van sociale strijd die verbetering van het lot van de arbeiders tot doel had. In die zin haalt Werkman het bewijs voor zijn stelling voornamelijk uit de intenties van het CNV.

Arno Bornebroek

NIOD

Detlef Pollack en Jan Wielgoths (eds.), *Dissent and opposition in Communist Eastern Europe. Origins of civil society and democratic transition* (Aldershot en Burlington: Ashgate, 2004) 275 p. ISBN-10 0754637905

Vergelijkend onderzoek naar de voormalige communistische landen in Oost-Europa is gestaag in opkomst. Maar zelden wordt daarbij zo'n breed terrein bestreken als in *Dissent and opposition in Eastern Europe*, dat hoofdstukken over Polen, Tsjechoslowakije, Hongarije, Oost-Duitsland, de Sovjet-Unie, Estland, Roemenië, Bulgarije, Kroatië en Slovenië bevat. De bundel is samengesteld door Detlef Pollack en Jan Wielgoths, twee Duitse sociale wetenschappers die naam hebben gemaakt met vernieuwend onderzoek naar oppositiebewegingen in Oost-Duitsland. Pollack en Wielgoths passen theorieën en begrippen uit het onderzoek naar westerse sociale bewegingen toe op oppositiebewegingen tegen het communisme. Zo hopen ze een scherper beeld te krijgen van de sociale en politieke factoren die ontstaan, ontwikkeling en uitstralingskracht van zulke bewegingen kunnen verklaren. Voor deze bundel hebben ze tien auteurs uitgenodigd deze aanpak ook bij andere landen dan de DDR in de praktijk te brengen. Daarmee willen ze niet alleen de verschillen tussen de diverse communistische landen verhelderen, maar ook wat licht werpen op enkele sleutelvragen uit het onderzoek naar oppositie tegen het communisme: wat voor rol speelden de oppositiegroepen in communistische samenlevingen en wat is hun bijdrage aan de ineenstorting van het communisme geweest?

Deze ambitieuze opzet komt niet helemaal uit de verf. Veel hoofdstukken zijn vooral informatief en bestaan uit een overzicht van de geschiedenis van oppositie in het desbetreffende land, een korte introductie op de belangrijkste historiografische

debatten en een literatuurlijst. Op de door Pollack en Wielgochs centraal gestelde vragen wordt niet altijd expliciet ingegaan en ook van de door hen bepleite theoretische aanpak is soms maar weinig terug te vinden. Dat ligt niet alleen aan de auteurs, maar is ook een weerspiegeling van de stand van het onderzoek, die in sommige landen nog niet aan theoretisch verfijnde vraagstellingen toe is. Over de Oost-Duitse oppositie is een karrenvracht aan literatuur verschenen, ook over Tsjechoslowakije en Polen is inmiddels veel bekend, maar in andere landen vallen er nog veel witte plekken in te vullen. Zeker in landen waar de politieke erfgenamen van de communisten nog een flinke vinger in de pap hebben, heeft zulk onderzoek niet de hoogste prioriteit.

De kracht van het boek zit niet in de individuele hoofdstukken, die weinig nieuws bevatten, maar in het brede panorama dat zo ontstaat. In veel onderzoek naar oppositie en verzet tegen het communisme gaat de meeste aandacht uit naar landen als Polen, Hongarije en Tsjechoslowakije, waar massale protesten de communistische regimes al voor 1989 aan het wankelen hebben gebracht. Juist door landen in de analyse te betrekken waar oppositiebewegingen een marginale rol hebben gespeeld, kunnen de verschillen in aard en omvang van de oppositiebewegingen beter worden verklaard. Pollack en Wielgochs doen dat in een boeiend slotartikel waarin ze proberen enkele algemene conclusies uit de verschillende casestudies te destilleren. De belangrijkste daarvan is dat er geen algemeen patroon te ontwaren is. Hoewel de communistische regimes in Oost-Europa met vergelijkbare problemen te maken kregen, zoals de uit de Sovjet-Unie overwaaiende destalinisatie en de in de jaren zestig inzettende economische stagnatie, kozen ze voor verschillende oplossingen, waarvan de één meer protest ocriep dan de ander. De oppositiebewegingen moeten daarom niet als een geïsoleerd fenomeen worden bestudeerd, maar steeds in samenhang met de strategische keuzes van de diverse regimes. Die waren van grote invloed op de mogelijkheden van de protestbewegingen, evenals omstandigheden als het bestaan van kritische fracties in de communistische partij, die een springplank voor dissidenten konden zijn. Maar ook de mate waarin de regimes (financieel) afhankelijk raakten van het Westen en de per land variërende steun en aandacht die de oppositie van westerse politici en journalisten kregen, waren van belang. Wat betreft de revoluties van 1989 relativeren Pollack en Wielgochs de betekenis van de oppositiebewegingen. Alleen al het feit dat ook in landen waar vrijwel geen oppositie bestond (Albanië, Roemenië) het communistisch systeem ten einde kwam, toont aan dat de rol van dissidenten niet allesbepalend was.

In sommige gevallen roepen de door Pollack en Wielgochs aangedragen factoren vooral nieuwe vragen op. Zo benadrukken ze dat de aanwezigheid van via informele netwerken met elkaar verbonden dissidentengroepen een belangrijke voorwaarde was voor de opkomst van een stevige, eendrachtige democratische oppositie die de post-communistische fase kon domineren. Inderdaad slaagden de oude elites er in landen waar zulke netwerken nauwelijks bestonden (Bulgarije, Roemenië, Rusland) vaak in hun dominante positie te behouden. Dat verklaart echter niet waarom zulke netwerken in sommige landen sterk ontwikkeld waren en in anderen juist niet. Een meer historische blik had hier uitkomst kunnen bieden. Toch is *Dissent and opposition in Communist Eastern Europe* een geslaagde *tour d'horizon* van de verschillende vormen van oppositie tegen communistische regimes. Pollack en Wielgochs mogen dan geen definitieve antwoorden geven, ze slagen er wel in oude vragen een stuk scherper te stellen en dat is een verdienste van formaat.